

MŰHELY

**A MEZÍTÁBAS ÓVODÁSOK
POLÁNYI LAURA KÍSÉRLETI PEDAGÓGIÁJA***

Bálint Ágnes

Arthur Koestler óvodája

Arthur Koestler személyisége vonzotta a hihetetlen sorsfordulatokat. Életútja elválaszthatatlanul összefonódott a huszadik század történelmével. Véletlenül vagy sem, de mindig ott volt, többnyire aktív résztvevőként, ahol valami történelmi jelentőségű dolog történt. Talán nem ilyen horderejű, de mindenesetre rá jellemző sorsfordulatnak tekinthető az a tény is, hogy gyermekként rövid időre részese lehetett Polányi Laura egyedülálló pedagógiai kísérletének. Valószínűleg ez volt élete első igazi kalandja.

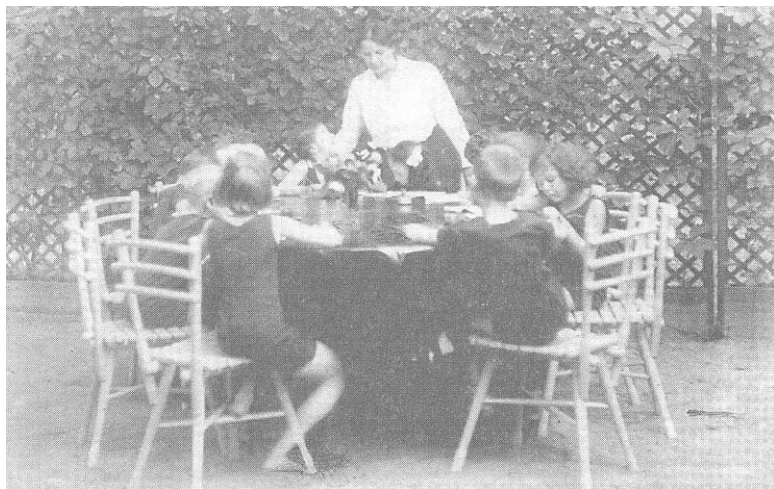

Polányi Laura

„Ötéves koromban – írta önéletrajzában – egy kísérleti avantgárd óvodába adtak Budapesten. Egy igen művelt családból való ifjú hölgy vezette.” (Koestler, 1998, 62.) A szóban forgó hölgy Polányi Laura (1882-1959) volt. Bár Koestler csak néhány hétig járhatott ebbe az óvodába, mégis számos emléket megőrzött vele kapcsolatban. Az egyik ilyen emléke, hogy többnyire a szabadban, Lolly (Laura) néni kertjében zajlottak a foglalkozások egy „rusztikus asztal körül”. Megőrzött egy régi fényképet is, amelyen tizenhárom gyermek (kilenc fiú és hat lány) látható, mindannyian fürdőruhában, mezítláb. Élesen emlékezett arra, hogy nap mint nap „pucéran” is látták egymást, mivel fiúk és lányok együtt vetkőztek-

* Előadasként elhangzott a PTE BTK Pszichológiai Doktori Iskolájának Elméleti Pszichoanalízis programja és a Magyarországi Otto Gross Társaság által rendezett "A pszichoanalízis mostohagyermekai" című műhelykonferencián. (Pécs, 2007. november 29-30.)

öltöztek az órák előtt és után. Hozzátette ugyanakkor, hogy ennek ellenére tizennégy éves koráig tudatlan maradt „a nemek közötti anatómiai különbségek felől” (Koestler, 1998, 63.).

A „rusztikus asztal körül”

Koestler arra is emlékezett, hogy kis társai között ott volt Laura néni két saját gyermeke is, Mihály és Éva.¹ A legkedvesebb társa akkoriban egy Vera nevű kislány volt, első szerelme, aki egyébként egy szocialista párti vezető lánya volt. Koestler néhány foglalkozás témáját is részletesen fel tudta idézni (ezekről részletesebben később szólunk).

Mindezekből úgy tűnik, hogy mély nyomokat hagyott benne az a néhány hétnyi időszak, amit ebben az óvodában tölthetett. Az intézmény és vezetője felvilágosult szellemiségéről Koestler édesanyja keveset tudhatott, mert meglepetésként érte, amikor a kis Arthur egyik foglalkozás kapcsán a gyermek születésével kapcsolatban kért tőle felvilágosítást. Nyomban ki is vette a gyermeket az óvodából – ami arról árulkodik, hogy annakidején tulajdonképpen tévedésből íratta be ebbe a modern, kísérleti szellemű intézménybe.

A felnőtt Arthur Koestler iróniával tekintett vissza régi óvodájára, ahol Laura néni „roppant korszerű, de némileg zavaros pedagógiai elképzelé-

¹ Stricker Évával évtizedek múltán egy ideig együtt is élt, később pedig szoros barátság fűzte össze őket.

seket” (Koestler, 1998, 62.) igyekezett a gyakorlatba átvinni. A „zavaros” jelző az ironián túl kétségeket is jelez – az utókor kétségeit. Vajon azok a különféle eszmék, amelyek markánsan megjelentek az óvoda szellemiségében, tényleg szintetizálhatók voltak? Egy biztos: Polányi Laura olyasmire vállalkozott, ami a maga korában egyedülálló volt.

Ki volt Polányi Laura?

Mielőtt részletesen rátérnénk a sajátos pedagógiai kísérlet bemutatására, érdemes megismernednünk azzal a hölgygel, aki egy ilyen szellemi kalandra vállalkozott a huszadik század második évtizedének elején. Polányi Laura Bécsben született 1882-ben, szülei második gyermekeként. Őt követték a testvérsorban híres fivérei, Polányi Károly és Polányi Mihály.² A kilencvenes évektől kezdve a család Budapesten élt, a gyerekek már itt végezték iskoláikat. Neveltetésük szigorú elvek szerint zajlott, amelynek lényege a puritán életvitel, a szoros időbeosztás, és sok tanulás volt (vö. Szapor, 2005, 3.). Németül, angolul és magyarul anyanyelvi szinten kellett tudniuk, de más nyelvekben is otthonosan mozogtak. Bár anyai nagyapjuk (maga is felvilágosult, művelt) rabbi volt (vö. Vezér, 1986, 7.), a család ekkoriban már egy erősen asszimiláns és szabadgondolkodó úton járt.

Édesanyjuk, Pollacsek Mihályné, született Cecilia Wolf (a család és barátai számára „Cecil mama”³) széles műveltségével és szerteágazó ambícióival tűnt ki a kortársai közül. Élénk társasági életet élt: maga köré gyűjtötte a radikális értelmiséget, és irodalmi szalonjában fórumot kínált számukra az együttgondolkodásra. A század első három évtizedében fennálló szalon gyakori vendége volt többek között Jászi Oszkár, Szabó Ervin és Lukács György mellett Karinthy Frigyes, sőt később Illyés Gyula és József Attila is (vö. Vezér, 1986, 8.; Litván – Varga, 1982, 558-559.; Szapor, 2005, 21.).

Polányi Laura 1904-ben történelem-angol szakon végzett a budapesti egyetem bölcsészkarán. Ez a tény azért is figyelemre méltó, mert a századelőn még kivételszáma ment az, hogy nők egyetemet végeznek. Ugyanabban az évben Laura férjhez ment Stricker Sándorhoz, az akkor már sikeres üzletemberhez. A családi emlékezet szerint férje „egyetlen kívánsága” az volt, hogy az egyetemet a doktorátus letétele nélkül fejezze be (Szapor,

² A Polányi testvérek teljes sora a következő: Polányi Adolf, Polányi Laura, Polányi Károly, Polányi Mihály és Polányi Zsófia. Korán elhunyt testvérük volt még Polányi Pál.

³ Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban *Polányi Cecil*

2005, 22). 1905-ben megszületett Mihály fiuk, majd egy évre rá Éva. Harmadik fiuk, György Ottó 1913-ban született.⁴

Talán gyermekei születése miatt hajlott arra az intellektuálisan állandóan nyugtalan Laura, hogy egy időre szüneteltesse akadémiai karrierjét. 1907-ben azonban visszatért az egyetemre, megvédte szakdolgozatát, és 1909-ben ledoktorált magyar történelem, esztétika és angol irodalom tárgyakból (Szapor, 2005, 23.). További karrierre az egyetemen nem számíthatott (abban az időben nők nem habilitálhattak, így nem lehettek egyetemi oktatók), ezért intellektuális ambícióinak új terepet kellett találnia. Mint édesanyja szalonjában „nevelkedett” szabadgondolkodó, tagja volt az öccse, Károly alapította Galilei Körnek, továbbá a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának és feminista egyesületeknek. Számos előadást tartott a szabadkőműveseknél, a Társadalomtudományi Társaságban és különféle nőszövetségekben (Vezér, 1986, 12.). Széles műveltségét és előadói ambícióit bizonyítja annak a levélnek egy részlete is, amelyet Ferenczi Sándor írt Freudnak 1912 februárjában az alábbi szöveggel: „A csinos Dr. Strickerné (aki Bécsben egyszer felkereste Önt) tanároknak tart előadást Ostwaldról, Payatról és Önről.” (Freud – Ferenczi, 2002, 60.).

Az egyetemi doktorátus megszerzése után tehát, akármennyire is szerteágazó intellektuális tevékenységet végzett, Polányi Laura valami olyasmire vágyott, ami huzamosabb ideig leköti a szabad energiáit, és mintegy szintézist teremt tájékozódásának számtalan területe között. Így jutott arra az elhatározásra, hogy magániskolát nyit a gyermekeivel azonos korú gyermekek számára, és itt próbálja ki a gyakorlatban azokat az elveket és eszméket, amelyek számára szemlélet- és identitásformálók voltak. Ezek közül az egyiket, a pszichoanalízist, érdemes részletesebben is körüljárnunk.

A Polányi család és a pszichoanalízis kapcsolata

Polányi Laura, ha nem is az anyatejjel szívta magába a pszichoanalízist, mindenképpen korán és alaposan megismerkedett vele édesanyja, Cecil mama szalonjában. Az itt gyülekező értelmiségieket élénken foglalkoztatta Freud munkássága. Azon túl, hogy divatos elméletnek számított, így minden entellektüel igyekezett jól informált lenni vele kapcsolatban, a pszichoanalízis igazi vitákat generált, irodalmi műveket inspirált, és az

⁴ Koestler emlékei szerint a harmadik gyermeket már 1911-ben várták (mikor ő járt Laura néni óvodájába). Lehetséges, hogy ez a gyermek valamilyen okból nem született meg.

emberek gondolkodását szervesen áthatotta a századelőn. Ez a nemzedék tanúja volt egy elmélet megszületésének, és aktív részese lett hihetetlen térhódításának. Polányi Laura tehát „belenőt”, „beleszocializálódott” egy olyan közegbe, amelynek kvázi-anyanyelve volt a pszichoanalízis, és erőteljes hatást gyakorolt gondolkodásának fejlődésére.

Laura azonban nemcsak a szalonból, hanem „első kézből”, édesanyjától is kaphatott lényeges információkat a bécsi mester munkásságáról. Polányi Cecil, mint számos kortársa, kezdetben gyanakodva és rosszalóan fogadta Freud tanait, amelyeket a szalonjában zajló diskurzból természetesen jól ismert. Részt vett Ferenczi Sándor néhány előadásán, ahol „egy sor csúf megjegyzést tett”, mint azt maga Ferenczi leírta egyik levelében (Freud–Ferenczi, 2000, 354.).

1909-ben azonban „megtért” a pszichoanalízishez: alávetette magát egy négy hónapon át tartó terápiának a zürichi Bircher-Brenner klinikán (vö. Szapor, 2005, 21.; Freud – Ferenczi, 2000, 354.) Ferenczi nem volt túl jó véleménnyel Bircher-Brenner analitikus gyakorlatáról: „Meg kell jegyezniem – írja Freudnak –, hogy Bircher analízisét magamban csekély értékűnek ítélem. (...) A hölgyek egész nap azzal a gondolattal járnak-kelnek, hogy a következő analízisre kell készülniük. (...) A tüneteket sorrendben veszik elő. „Három tünetből már kigyógyítottak, a negyediket még nem vették elő” – mondta a nőbeteg.” (Freud – Ferenczi, 2000, 355.). Polányi Cecil azonban nem vett észre semmit Ferenczi kétségeiből. Anynyira fellelkesült a gyógyító terápia feltárolt távlataitól, hogy elhatározta, beáll ápolónőnek Bircher-Brenner professzor mellé (Freud – Ferenczi, 2000, 354.). Bár tervének objektív akadályai voltak (nem létezett ápolónői professzió az analitikus gyakorlatban), elhatározása mégis arról árulkodik, hogy a terápiás élmény identitás-formáló tényező lett az akkor már negyvenhét éves özvegyasszony számára. Ekkor beszerezte Freud addig megjelent munkáit,⁵ és módszeresen elolvasta őket. Írt egy tanulmányt is *Művészet és pszichoanalízis*⁶ címmel. Személyesen felkereste Freudot is, Ferenczi Sándort is. Ferenczihez valószínűleg nem járt terápiába, inkább mint barátjához fordult néha elméleti és gyakorlati segítségért. 1911 nyarat ismét a Bircher-Brenner klinikán töltötte, analízisének folytatásával.

Polányi Cecil végül nem lett ápolónő, inkább a terapeuta szerepét ambicionálta. A pszichoanalízishez való megtérése után állítólag állandóan

⁵ A *mindennapi élet pszichopatológiáját* orosz fordításban (Polányi Cecil anyanyelve az orosz volt) Ferenczi közvetítésével maga Freud küldte meg neki (ld. Freud – Ferenczi, 2000, 423. és 424.).

⁶ A tanulmány olvasható in Vezér, 1986: 43-46.

analizálta családtagjait és kiterjedt baráti körét. Pólya Györgyöt, a később világhírű matematikust állítólag ő „gyógyította ki” abból a rossz szokásból, hogy mindent megismételjen (vö. Vezér, 1986, 9.).

Mindez talán nem önmagában fontos, hanem annak a bizonyítéka, hogy Polányi Laurát mondhatni „családi szálak” fűzték a pszichoanalízishez. Freud is, Ferenczi is ismerősként üdvözölték, amikor meglátogatta őket (vö. Freud – Ferenczi, 2000, 317.). Freudnál tett látogatása nagy valószínűséggel arra irányult, hogy hozzá járhasson terápiába (talán a „tisztá forrásból” merítés igénye is közrejátszott abban, hogy nem anyja útját követte Zürichbe), de Freud Ferenczihez irányította, akit ezúttal valamilyen okból mégsem keresett fel (Freud – Ferenczi, 2000, 338.). Polányi Laura végül (legalábbis a század első évtizedeiben) nem járt analitikus terápiába. Megmaradt az intellektuális megértésnél, az elméleti megismerésnél.

Polányi Laura kísérleti pedagógiája

Polányi Laura 1911 szeptemberében alapította⁷ magániskoláját. Elnevezésével kapcsolatban a források megoszlanak: van, aki *óvodának*, van, aki *iskolának* nevezi. Az bizonyos, hogy mindkettőnek a jellegét magába olvasztotta: egyszerre vállalkozott arra, hogy az öt-hat éves korú gyermekek számára biztonságos, otthonos, fejlesztő jellegű közeget biztosít, és egyúttal célul tűzte bizonyos értékek és ismeretek továbbadását is. Maga Polányi Laura többször is „társas magántanítás” megnevezéssel hivatkozott az általa alapított intézményre – ez a cím inkább az iskola-jelleget domborítja ki.

Talán nem felesleges megemlíteni, hogy Polányi Laura anyagilag egyáltalán nem szorult rá arra, hogy dolgozzon, illetve arra, hogy fizetős magánintézményt tartson fenn. Mint Koestlertől tudjuk, nagyjából egy tucat gyermekkel dolgozott (ezek közül is kettő a sajátja volt), ami nyilván nem hozott jelentős hasznot. Férje révén nagypolgári jólétben éltek két, majd három gyermekével. Pedagógiai munkássága tehát elsősorban kísérletező kedvének, munkaszeretetének és a nevelés mellett való elkötelezettségének köszönhető, nem a családja megélhetését, vagy vagyonosodását volt hivatott biztosítani. Pedagógiai kísérletét tehát érdek nélküli elhivatottság jellemezte.

Programjában a következőket fogalmazta meg: „Társas munkában adunk nekik (ti. a gyerekeknek) világos, igaz, *természettudományosan egységes*

⁷ Arthur Koestler tehát tévesen emlékszik, amikor azt állítja, hogy 1910-ben járt az óvodába. Vö. Koestler, 1998, 64.

választ világgépalkotó elméjük számtalan kérdésére; itt igazítjuk útba zavaros kis lelkiismeretüket a társas élet és a munka követelte *erkölcsi kötelességek dolgában*.⁸ Más helyen elhárította az *iskola* elnevezést: „Nem iskola, nem vizsgáztat, nem ad bizonyítványt, megelégszik azzal, hogy tanít és nevel.” (Polányi Laura, 1912).

Intézetében Polányi Laura egészen egyedülálló pedagógiai kísérletbe kezdett. A művelt, széles látókörű, egyetemi doktorátust szerzett hölgy számos kortárs, modern eszméáramlat jó ismerője és elkötelezett híve volt. A szabadgondolkodás talaján állt, a felvilágosodás híve volt, egyúttal meggyőződéses marxista is. Mint láttuk, behatóan ismerte a pszichoanalízist, és hatottak rá a naturizmus eszméi is. Ő maga kidolgozott egy sajátos (szintén baloldali alapokon nyugvó) etikát. A haladásba vetett hite szerint a természettudományos gondolkodás volt az új, igazságosabb társadalom felé vivő út záloga. Pedagógiai kísérletében arra vállalkozott, hogy a gyermekek oktatásában és nevelésében mindezeket az eszméket érvényesítse. Az alábbiakban sorra vesszük Polányi Laura pedagógiájának alappilléreit.

A szóban forgó intézmény elsősorban az akkor igen divatos és modernnek számító pszichoanalízis elveit kívánta érvényesíteni a nevelésben.⁹ Az nem egészen világos, hogy Polányi Laura pontosan mely freudi tételeket igyekezett a gyakorlatába átültetni, és az sem, hogy milyen módon. Az Anna Freud-féle gyermeklélektani adaptáció még a távoli jövő titka volt.

Ami a gyakorlatot illeti, intézetében valószínűleg tabu-döntögetésről lehetett szó: például a szexualitással, a gyermek születésével és hasonló témákkal kapcsolatban. Arthur Koestler is annak köszönheti, hogy édesanyja kivette az óvodából, hogy felbátorodott Laura néni gyermekszüléssel kapcsolatos nyílt beszédmódján, és további kérdéseket mert feltenni. „Egy harmadik, emlékezetes napon, – írja Koestler az önéletrajzában, – Lolly (Laura) néni azzal hökkentett meg mindannyiunkat, hogy elmesélte: két gyermeke (...) a hasából bújt elő, ahol most 'kelti' a harmadikat, és így születik minden gyermek.” (Koestler, 1998, 62., vö. 11. sz. lábjegyzet).

Polányi Laura intézetének másik eszmei alappillére az úgynevezett „világi erkölcsre” való nevelés volt. A „világi erkölcs” kifejezés a korabeli vallás-erkölccsel szemben álló, szekularizált etikát jelentette Polányi Laura gondolkodásában. Darwin, Spencer és Marx nyomán, az emberiség fejlődésébe

⁸ Polányi hagyaték, OSZK, idézi Vezér, 1986, 12. Kiemelések az eredetiben.

⁹ Ferenczi Sándor 1912 február 29-én kelt levelében arról számol be Freudnak, hogy Polányi Laura előadásokat tart tanárok számára, többek között Freudról is, majd hozzáteszi: „Ezzel csinál reklámot magániskolájának, amelyben az Ön elvei szerint folyik a nevelés, emellett naturizmust és művészszeretetet is oktatnak.” Freud-Ferenczi, 2002, 60.

vetett hittel vallotta, hogy az ember és ember közötti kapcsolat a közös munkában, a kooperációban teljesebben csak ki. A valláserkölcssel szemben, hirdette ő, a világi erkölcs „nem tanít lemondásra és megalázkodásra, az erély s tudatosság erényeit akarja fejleszteni.” (Polányi Laura, 1911, 44.). Szerepét abban látta, hogy az „egészséges erélyre”, „tudatos öntudatra” és a „társas munka áldásainak” megtapasztalására nevelt gyermek majd „megteremti a magához méltó Magyarországot.” (uo. 45.)

Polányi Laura nagy hangsúlyt helyezett a természettudományos világkép kialakítására is a gyermekekben. Úgy vélte, hogy a felvilágosult és „haladó” (azaz baloldali) gondolkodás szakis természettudományos alapon nyugodhat. Mindenekelőtt Darwinnak az emberiség fejlődéséről vallott elméletét tartotta alapvetően fontosnak, mert, úgy vélte, ennek révén könnyen belátható a társadalmi haladásba vetett marxi tétel igazsága is (uo. 44.).

Arthur Koestler is emlékszik egy olyan alkalomra, amikor az emberiség fejlődésének kérdése került napirendre: „Az egyik nap az „ősemberről” hallottunk történeteket – írja önéletrajzában –, valami gorillaféléről, aki barlangban lakott, állatbőröket viselt, és bunkóval vadászott.” (Koestler, 1998, 62.).

Ami a természettudományos világképet illeti, nyilvánvalóan illúzióval van dolgunk. Nem sokkal később Jean Piaget minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy az óvodás korú gyermek sajátos, gyermeki világgéppel rendelkezik, amelyet nem lehet felülírni természettudományos ismeretekkel. A század első évtizedének végén azonban ezt még nem tudhatták a pedagógiai optimizmustól fűtött nevelők, így Polányi Laura is joggal remélhette, hogy a jelenségek természettudományos igényű magyarázata a gyermekeket előbb-utóbb természettudományos gondolkodásra ösztönzi, amely végső soron elvezeti majd őket a marxi társadalomszemlélethez, és nem utolsósorban a mindezekkel összefüggő „világi erkölcs” gyakorlásához.

Polányi Laura intézményének szellemiségét áthatotta az a törekvés is, hogy a gyermekeket a művészet iránti fogékonyságra nevelje (Vö. Freud – Ferenczi, 2002, 60.). Ebben éppúgy tetten érhető a pszichoanalízis művészettel kapcsolatos elméleti tételeinek inspiráló hatása,¹⁰ mint a művelt, és a művészetek iránt érzékeny tanárnő igyekezete arra, hogy tanítványai is műértőkké váljanak. Arthur Koestler így emlékszik vissza egyik művészeti

¹⁰ Pl. Freud 1908: A költő és a fantáziaműködés. Polányi Laura édesanyja, Polányi Cecil is írt egy rövid tanulmányt *Művészet és pszichoanalízis* címmel, ami azt is bizonyítja, hogy a család és széles baráti társaságuk körében gyakran került szóba a pszichoanalízis a művészettel kapcsolatban.

foglalkozásra: „...színes krétákat adtak a kezünkbe, és felszólítottak: fejezzük ki érzéseinket úgy, hogy rajzoljunk, ami eszünkbe jut, miközben a *Santa Luciát*, meg a *Hoffman meséi Barcaroláját* játszotta a gramofon.” (Koestler, 1998, 62.).

Végül, de nem utolsósorban Polányi Laura intézményének szellemiségében a naturizmus (vö. Freud-Ferenczi: 2002, 60.) eszméi is nagy szerephez jutottak. Ennek a mozgalomnak, amelynek ma legközismertebb intézményei a nudista strandok, Németország volt a szülőhazája a 19. század végén.¹¹ A „vissza a természethez” jegyében a mozgalom a civilizációs kényszer miatt viselt ruháktól való megszabadulást hirdette, és az erotikus felhangok nélküli természetes meztelenség mellett érvelt. Eredeti célja egy olyan egészséges életforma létrehozása volt, ami a test és a lélek együttes ápolását valósítja meg, mindkettőre azonos hangsúlyt helyezve. A mozgalom a kor negatív tendenciái, a városiasodás, az iparosodás és a gúzsba kötő morális kötelékek elleni lázadásként is értelmezhető. Polányi Laura óvodájában, mint Arthur Koestler is említi, a naturizmus talaján álló „természetes” viselkedés volt jellemző: a gyerekek egymás jelenlétében öltöztek-vetkőztek, kényelmes, laza ruhában, cipő nélkül vettek részt a foglalkozásokon, amelyek színhelye, amennyiben az időjárás is engedte, Polányi Laura házának udvara volt. A naturizmus eszméi könnyen színtetizálhatók voltak a freudi tanokkal éppúgy, mint a „világi erkölcs” tanaival.

A rendelkezésünkre álló források alapján nem dönthető el a kérdés, hogy Polányi Laura pedagógiája „zavaros” volt-e, vagy a különféle elveket és eszméket a gyakorlatban sikerült közös nevezőre hoznia. Nem tudjuk, hogy életképes volt-e ez a kísérlet, és hogyan illeszkedett a századelő más pedagógiai kísérleteinek sorába. Ahhoz, hogy mindez kiderüljön, nagyon rövid idő állt csak rendelkezésre. Az óvoda ugyanis alig kétévnyi működés után, 1913-ban megszűnt. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a Polányi Laura üzletember férjét a munkája Bécsbe szólította, ahová egész családja követte.

Az intézmény rövid fennállása lehet a magyarázata annak, hogy a magyar pedagógiatörténeti munkák egyike sem emlékezik meg erről az egyedülálló pedagógiai kísérletről. Hozzájárulhat elfelejtéséhez, illetve mellőzéséhez az is, hogy a korabeli pedagógiai irányzatok egyikéhez sem volt köze, így a pedagógiai szakirodalom talán nem is kívánt vele foglalkozni.

Maga Polányi Laura nem indította újra intézetét sem Bécsben, sem sehol másutt a világon, ahol élt. Ez azt sejteti, hogy belefáradt a kísérletbe,

¹¹ A mozgalom német rövidítése, az FKK (Freikörperkultur) nálunk is elterjedt. Jelentése: „a szabad test kultúrája”.

vagy talán kudarcként élte meg. A rendkívül intelligens és kreatív hölgy továbblépett: a későbbiek során történész-identitását öltötte magára, és a történelemtudomány berkeiben fejtette ki tevékenységét. A pedagógiai munkásság életének csak rövid, felejtethető epizódja maradt.

IRODALOM

- CZEIZEL ENDRE (2002): Tudósok, gének, dilemmák. A magyar származású Nobel-díjasok családfaelemzése. Galenius Kiadó, Bp.
- FREUD, SIGMUND – FERENCZI SÁNDOR (2000; 2002): *Levelezés*. I/1; I/2. Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Bp.
- LITVÁN GYÖRGY – VARGA F. JÁNOS (szerk.) (1982): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Válogatás. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- KOESTLER, ARTHUR (1998): *Nyílveessző a végtelenbe*. Osiris Kiadó, Bp.
- POLÁNYI CECIL (é.n.): Művészet és pszichoanalízis. In: Vezér Erzsébet (szerk.) 1986, 43-46.
- POLÁNYI LAURA (1905): Néhány szó a nőről s nőnevelésről. In: Vezér E. 1986, 49-60.
- POLÁNYI LAURA (1911): Világi erkölcsstanítás. *Szabadgondolat*, 1911. 43-45. (Újra közli Vezér Erzsébet (szerk.) 1986, 60-63.)
- POLÁNYI LAURA (1912): Karácsonyi beszélgetés. *Szabadgondolat*, 1912/1. 15-18.
- SZAPOR JUDIT (2005): *The Hungarian Pocahontas: The Life and Times of Laura Polanyi Stricker, 1882-1953*. East European Monographs, Boulder, Colorado
- VEZÉR ERZSÉBET (szerk.) (1986): *Írástudó nemzedékek. A Polányi család története dokumentumokban*. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum